

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-233-3-2>

Діхтієвський Петро

доктор юридичних наук, професор

ПРАВА ОСОБИ ТА АДМІНІСТРАТИВНА ЮСТИЦІЯ: МІЖНАРОДНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ

Анотація. В контексті сучасних відносин держави і суспільства її ставлення до прав і свобод людини та громадянина, досліджується роль адміністративної юстиції у сфері захисту прав і свобод приватних осіб, механізмів міжнародного захисту та витоки правозахисної діяльності в Україні.

За авторським баченням одним із найбільших здобутків західної цивілізації є основоположні права та свободи людини, формування ціннісної основи вчення про природні права людини і обов'язок їх захисту у діяльності широкого кола суб'єктів. Норми публічного адміністративного права, адміністративного судочинства стали першими захисниками прав і свобод людини, а також переконливими ідеологами правозахисної діяльності. Умотивованим видається досягнення, що формуються у алгоритмі:

- а) основоположні права та свободи людини взаємопов'язані з демократією та верховенством права;
- б) вони є обов'язковим атрибутом кожної конституційної держави;
- в) існуванні відмінностей в тлумаченні змісту й обсягу прав і свобод людини з тим, щоб люди жили вільно та були вільними від державного свавілля;
- г) обов'язку держави щодо гарантування й захисту цих цінностей, визнання Загальної декларації прав людини 1948 року й інших міжнародних правозахисних актів;

- д) стандартизації національного права за допомогою його змін, шляхом приведення у відповідність його норм з міжнародними правовими стандартами, як юридичне відображення сучасного суспільного життя.

Ключові слова: адміністративне право; адміністративна юстиція; міжнародні засоби захисту; інструменти захисту; сфера публічного адміністрування; моделі адміністративної юстиції; механізми міжнародного захисту прав особи; міждержавні правозахисні організації.

Вступ

Проголошуючи і утворюючи основоположні права та свободи людини, Українська держава покладає на себе всебічні зобов'язання гарантувати ці права, реальне забезпечення їх реалізації та захисту всіма організаційно-правовими способами і засобами, наявними в державі та громадянському суспільстві. Фактично, це новий концепт адміністративно-правового регулювання.

Висвітлюються важливі складові міжнародних засобів захисту:

- а) інструменти захисту у сфері публічного адміністрування;
- б) адміністративно-правове регулювання діяльності публічної адміністрації та сучасні моделі адміністративної юстиції в зарубіжних країнах;
- в) механізми міжнародного захисту прав приватних осіб у сфері публічного адміністрування США, Великобританії, Німеччини, Італії, Франції та інших зарубіжних країн;
- г) відповідальність посадових осіб публічної адміністрації згідно з адміністративним законодавством за дії вчинені з порушенням прав.

Отже, діяльність органів влади щодо забезпечення права особи на захист залежить від якості нормативного забезпечення у цій сфері, впровадження адекватних цьому забезпеченню правових та організаційних заходів і ефективної правозахисної практики.

1. Становлення та розвиток основ правозахисної діяльності

На початку XVIII століття Н.О.Куплевський, відомий вчений з адміністративної юстиції, аналізуючи адміністративну юстицію Франції писав: «Повільно, з важкими зупинками, інколи з кроками назад, наша країна відбудовує новий тип правової держави в якому саме суспільство приймає участь в державному управлінні, в якому шанується особистість, виконуються закони у всіх сферах суспільного життя громадян, між особою та владою. Адміністративні суди вирішують справи стосовно актів адміністрування органів влади та приватних осіб» [1].

Саме такого типу держава Україна, крок за кроком, відбудовує правову країну, у якій визначається та гарантується захист прав та свобод людини і громадянина.

Конституцією України у статті 3 встановлено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2].

Витоки правозахисної діяльності в Україні, та її конституційних основ можна знайти і в Конституції Пилипа Орлика 1710 року.

У кінці XVIII–XIX ст. права людини стали основним гаслом і найбільшим здобутком революцій і воєн за незалежність

власних країн. Першим правовим актом, в історії того часу, стали Декларація прав людини і громадянина 1789 р. у Франції, яка проголосила «прості і незаперечні принципи» [3] та Білля про права 1791 р. у США. Вказані акти залишаються актуальними і зберігають свою цінність і до сьогодні.

У XIX–XXI ст. розвиток міжнародних засобів захисту особи супроводжується розширенням системи прав і свобод людини, вдосконаленням правових механізмів їх захисту, зростанням ролі адміністративної юстиції у цій сфері. Посилення захисту основоположних прав і свобод людини на міжнародному рівні закріплюється у Загальній декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та інших правозахисних міжнародних актах, а в подальшому в конституціях більшості країн світу [4]. Таким чином, норми міжнародного права та законодавства стають важливим складником правозахисної діяльності, правовою основою устанавленні адміністративної юстиції.

Як відомо, основні сучасні моделі адміністративної юстиції в зарубіжних країнах поділяють на декілька типів (моделей):

- а) так звана континентальна, або статутна модель, яка передбачає існування окремої гілки адміністративних судів;
- б) англосаксонська модель – коли повноваження щодо розгляду позовів проти органів адміністрування належить загальним судам.

Прикладом континентальної моделі, яка передбачає існування спеціалізованих адміністративних судів є країни центральної Європи. Щодо англосаксонської моделі адміністративної юстиції, це Великобританія та США, їм притаманний характер прецедентного права, а саме органи адміністрування підкоряються тим самим правилам, що й громадяни та

юридичні особи, а тому спори між ними вирішуються загальними судами у звичайному порядку. Водночас тут досить сильно розвинута квазісудова форма розгляду адміністративних спорів.

Для всіх зарубіжних країн притаманна процесуальна форма адміністративної юстиції. Типовими є також підстави для порушення провадження, серед яких:

- а) некомпетентність адміністративного органу щодо видання акта;
- б) недотримання формально-юридичних вимог підготовки та видання акта;
- в) зловживання повноваженнями або їх неправомірне використання;
- г) фактичне порушення закону.

Таким чином, розуміючи важливість фундаментальних понять правового захисту прав і свобод людини та громадянина, системам права притаманний поділ права на публічне і приватне право. Дві процесуальні форми адміністративної юстиції:

- а) форма адміністративного процесу із розподілом її на судову та квазісудову;
- б) цивільно-процесуальну форму.

У державах, де публічне адміністративне право набуло значного розвитку, спірні відносини у сфері публічного адміністрування вирішуються адміністративною юрисдикцією за рахунок розвитку адміністративних судів. Тут адміністративні суди керуються нормами публічного права. Тоді як, там де суди цивільної юрисдикції – застосовують, насамперед, норми приватного права.

2. Загальна характеристика адміністративної юстиції окремих країн Європи

Адміністративна юстиція Франції

Сучасна адміністративна юстиція Франції – продукт двохсотлітнього розвитку системи органів державного управління. Для неї характерна традиційно сильна централізація і наявність відокремлених адміністративних судів, ретельна розробленість правових приписів, що регулюють їх діяльність, висока правова культура.

Існуюча в країні система адміністративної юстиції почала формуватися після Великої французької революції. Теорія поділу влади суттєво вплинула на запровадження адміністративної юстиції. Систему адміністративної юстиції у Франції складають цілком самостійні адміністративні суди, що не підпорядковуються ніяким органам. Судові функції адміністративних судів стосуються всіх сфер життя суспільства: політичної – вибори; економічної – військова економіка, планування, будівництво; соціальної – громадська безпека, професійні корпорації, благоустрій міст, захист навколишнього середовища; культурної – реформа освіти, державне навчання; моральної – цензура преси і кіно. Спеціалізація судів у питаннях управління допомагає їм глибше проникати в суть адміністративних справ, приймати кваліфіковані рішення. Ротація адміністрації і судів, що практикується у Франції, сприяє зміцненню порозуміння і довіри між ними.

До адміністративних судів відносяться низові суди (регіональні і спеціалізовані), апеляційні і Державна рада. Система адміністративної юстиції у Франції побудована таким чином. Територія Франції поділена на 25 округів (кожний округ включає від двох до семи департаментів), у кожному окрузі створюється адміністративний суд (трибунал), що діє як суд першої інстанції.

Варто звернути увагу, що Державна Рада створювалась як дорадчий орган при уряді, якому було надано законодавчі повноваження. Згодом вона почала виконувати управлінські функції і розглядати скарги приватних осіб на дії органів управління. Отже, вона поступово перетворилася на повноцінний судовий орган.

Нині Державна Рада виконує обидві функції – суду і консультативного органу. При цьому вона є одночасно судом першої інстанції, апеляційною та касаційною інстанцією щодо рішень адміністративних трибуналів. Після реформування французької системи адміністративної юстиції у 1987 р. повноваження Державної Ради були дещо зменшені внаслідок появи триланкової системи адміністративної юстиції. Було створено проміжну інстанцію між адміністративними трибуналами і Державною Радою – апеляційну інстанцію з адміністративних справ. Нові суди розглядають апеляції щодо рішень адміністративних трибуналів першої інстанції [5].

Адміністративні трибунали у Франції були створені в 1953 році на основі колишніх рад префектур – як суди першої інстанції загального права по адміністративних конфліктах. На разі діє 40 адміністративних трибуналів, які наділені правом ухвалювати судові рішення відповідно до своєї компетенції. Справи, якими вони займаються поділяються на оскарження з приводу перевищення владних повноважень. Ці суди вирішують спори і щодо адміністративної діяльності осіб, коли такі особи виконують функції в державному апараті та наділені, внаслідок цього, повноваженнями державної влади.

Кожен із 40 адміністративних трибуналів у Франції очолює голова, якому в трибуналах із ширшою територіальною юрисдикцією допомагають один або більше заступників. Окрім того, в кожен трибунал входить один або декілька урядових комісарів,

які призначаються декретом Президента Республіки, й завдання яких полягає в тому, щоб висловлювати свою точку зору з тих рішень, котрі приймаються по підвідомчих юрисдикції справам. Висновок урядового комісара залучається до документів справи. Урядові комісари призначаються на один рік.

Суддя по адміністративних справах захищає в установленому порядку права людини від представників виконавчої влади, чії дії ставлять під загрозу не тільки свободу окремого індивіда, а такі категорії, як свобода совісті, преси, зборів. Визнання незаконного управлінського акта недійсним здійснюється у формі позовної заяви з приводу перевищення владних повноважень. Адміністративна діяльність суб'єктів адміністрування також підлягає судовому розгляду. На думку А.Н. Козирина практика розгляду адміністративних спорів пов'язана з порушенням законодавства про державну службу, у сфері дорожнього руху, адміністративною відповідальністю за поштовий зв'язок, порушень в енергетичній сфері і інших сферах.

Апеляційні адміністративні суди переглядають судові рішення адміністративних трибуналів, що знаходяться в межах їхньої територіальної юрисдикції. Починаючи з 1989 року зазначені суди розглядають і справи з питань перевищення влади [6].

Таким чином, формування відповідних умов, які передбачають наявність якісної нормативно-правової бази, практики правозастосування, впровадження в правову систему основоположних принципів права та їх реалізації, є одним з найважливіших напрямів державної політики. Як вказує історія, адміністративна юстиція Франції, розвиток публічних інституцій, механізмів захисту прав особи базуються на історико-політичних подіях державотворення, є результатом системного підходу до створення таких механізмів.

Адміністративна юстиція Федеративної Республіки Німеччина

Система адміністративної юстиції в Німеччині визначається Конституцією ФРН 1949 р., Положенням про адміністративні суди від 21 січня 1960 р. (в редакції від 1992 р.).

Як і у Франції, у ФРН в основу побудови системи адміністративних судів покладено територіальний принцип. Вищим органом адміністративної юстиції цієї країни є Федеральний адміністративний суд.

Федеральний адміністративний суд, як правило, – касаційна інстанція. Водночас, цей суд розглядає справи по першій інстанції. Наприклад, до компетенції Федерального адміністративного суду віднесений розгляд по першій інстанції спорів неконституційного характеру між землями або між землями і федерацією; звернень федерального уряду з вимогою визнати неконституційною діяльність деяких об'єднань громадян (партій, спілок та ін.), а також позовів проти федеральних органів.

Судами другої інстанції є Вищі адміністративні суди, утворені по одному у всіх землях ФРН, крім Нижньої Саксонії і Шлезвиг-Гольштейна, де діє загальний суд для двох земель. Вищі адміністративні суди земель складаються з президента, сенат-президента і професійних суддів. справи розглядаються сенатами (колегіями), як правило, у складі трьох суддів. У деяких землях за традицією Вищі адміністративні суди називаються адміністративними судовими палатами. Низовою, первинною інстанцією по розгляду адміністративних спорів є суди з адміністративних справ, створені в містах (округах). Наприклад, адміністративний суд в м. Кельн.

Отже, правозахисна діяльність адміністративної юстиції ФРН базується на нормах Конституції і як незалежна інституція

органічно входить до єдиної системи правосуддя, яка розглядає позови (звернення) громадян, суб'єктів владних повноважень, органів влади, недержавних організацій (компанії, корпорації), водночас, звернення до адміністративного суду, за загальним правилом, можливе лише після незадоволення скарги, поданої в адміністративному порядку.

У судоустрої Німеччини поряд із загальними адміністративними судами діють ще дві вертикалі спеціалізованих судів, які вирішують спори публічно-правового характеру – фінансові суди, суди з розгляду соціальних спорів, а також Федеральний патентний суд. Однакове застосування права всіма судами загальної юрисдикції Німеччини на найвищому рівні забезпечує Загальний сенат верховних судів Федерації, який ухвалює рішення у разі виявлення розбіжностей у застосуванні норм права вищими судовими інстанціями Федерації [7].

Порівняно з французькою, у німецькій доктрині більш послідовно проведений принцип розподілу влади. Конституційні права людини від порушень з боку законодавчого органу захищають Федеральний і земельні конституційні суди. Якщо права порушує виконавча влада, то захист надають адміністративні суди [8].

Адміністративна юстиція Австрії

Австрія має один з найдавніших і найстабільніших адміністративно-правових режимів у Європі, його було започатковано ще в XIX столітті. В адміністративному кодексі вписані процедури розгляду спорів органами як на рівні окремих суб'єктів федерацій (земель), так і на федеральному рівні. Апеляції на рішення цих початкових інстанцій слід подавати до адміністративних трибуналів – або незалежних, або таких, що функціонують як вищий підрозділ органу. Предметом провадження в цих трибуналах може бути перегляд рішення суду

першої інстанції, винесеного на підставі фактів, а також скарги на недотримання законів або процедур. Існує однорівневий адміністративний суд, який розглядає апеляції на рівні адміністративних трибуналів (тобто, якщо вичерпані засоби адміністративно-правового захисту).

Забезпечення законності всього державного управління покладається на Адміністративний суд. Адміністративний суд виносить ухвали по скаргах, в яких вказується на: 1) протиправність рішень органів управління; 2) протиправність безпосереднього виконання службового наказу або здійснення примусової дії відносно певної особи або 3) порушення органами управління обов'язків по ухваленню рішень, а також процедуру звернень до нього [9].

У Австрії, на відміну від Німеччини, де існує трирівнева ієрархія адміністративних судів, діє лише один загальнодержавний Адміністративний суд. Ця установа належить до спеціалізованих судів. Втім, у 1988 р. в кожній федеральній землі були утворені незалежні суди спеціальної юрисдикції («незалежні адміністративні суди»), завданням яких крім усього іншого був перегляд рішень адміністративних органів, що накладають адміністративні покарання. Ці установи розпочали свою роботу в 1991 р. і забезпечують правовий захист від рішень адміністративних органів.

Робочими органами Адміністративного суду Австрії є сенат і пленум, але пленум не здійснює функцій правосуддя, зосереджених тільки в сенаті. Пленум здійснює функції дисциплінарного суду щодо суддів Адміністративного суду і вирішує всі питання організації діяльності цієї установи. До його повноважень належать: 1) прийняття пропозицій щодо трьох кандидатів для призначення на посаду судді Адміністративного суду; 2) формування сенатів щорічно (наприкінці року) і розподіл

обов'язків щодо розгляду справ за категорією звернень і скарг; 3) прийняття регламенту або внесення змін до нього; 4) підготовка і затвердження щорічної доповіді про річну діяльність Адміністративного суду.

Адміністративна юстиція Фінляндії

Розвинута система адміністративних судів поряд із судами загальної юрисдикції діє у Фінляндії. Її очолює Верховний адміністративний суд, який складається з президента та двадцяти одного судді. Справи у Верховному адміністративному суді розглядаються колегіально п'ятьма суддями. Верховний адміністративний суд виступає касаційною інстанцією стосовно рішень нижчих адміністративних судів. Також предметом розгляду в даному судовому органі можуть бути скарги на рішення Державної Ради, розпорядження міністрів, розпорядження губернаторів і деяких інших державних органів. Місцеві адміністративні суди Фінляндії називаються губернськими, справи в яких вирішуються так само як і у Верховному суді – колегіально, трьома суддями.

Система адміністративної юстиції Фінляндії включає дванадцять губернських адміністративних судів, до компетенції яких входять розгляд скарг на рішення і дії адміністративних органів, більшість яких належать до сфери податкового законодавства. Саме ці завдання та функції є магістральними для діяльності адміністративної юстиції Фінляндії, які охоплюють широке коло суб'єктів, уповноважених забезпечувати, гарантувати, захищати й поновлювати основоположні права та свободи людини.

Таким чином, створений на теренах Європи на початку XIX століття, інститут адміністративної юстиції був абсолютно новим явищем у тодішньому суспільстві та правовій науці, подальший розвиток якого цілковито відноситься вже до

другої половини XIX століття. Нова і новітня історія, спочатку Західної цивілізації, а з другої половини XX століття – і всього людства, це насамперед історія утвердження й захисту основоположних прав і свобод людини як сприяння теорії та практики сучасного механізму адміністративної юстиції.

Адміністративна юстиція продемонструвала в теорії і на практиці ряд переваг перед системою загальних судів у питанні розгляду адміністративних справ. Суб'єктами правозахисної діяльності є всі учасники конституційно-правових відносин, оскільки визначальним елементом їх правосуб'єктності постає захист законних інтересів, прав і свобод людини та громадянина.

Досвід європейських країн свідчить, що адміністративні суди є доступним і ефективним інструментом захисту прав, свобод і інтересів людини від порушень з боку органів публічного адміністрування. Ми підтримуємо думку академіка Ю. Шемшученка, який наголосив на тому, що «Демократизм будь-якої держави визначається її ставленням до прав і свобод людини та громадянина» [10].

3. Особливості адміністративної юстиції в англо-американській системі правосуддя

Загальні принципи англо-американської системи правосуддя у сфері вирішення адміністративних спорів відбивають особливості англійського права, де визнається панування судового прецеденту, відсутній поділ права на приватне та публічне, а суд є головним охоронцем закону і свобод громадян. Формування адміністративної і судової влади тут розпочалось у XVII столітті, проте, зважаючи на історичні та політико-економічні особливості даної епохи, монарх був неспроможний створити власні органи юстиції, як це відбулось у Франції, де

в епоху абсолютизму суверенна королівська влада сама вирішувала спори, які зачіпали її інтереси.

Сьогодні вирішення публічно-правових спорів у Великобританії здійснюється різними органами, серед яких суди загального права, спеціалізовані юрисдикційні (квазісудові) органи (спеціалізовані адміністративні юрисдикції, які розглядають спірні адміністративні справи по суті до їх передачі в суди загального права).

Водночас, до органів адміністративної юстиції можна віднести лише незалежні від адміністрації суди загального права, які уповноважені вирішувати спори між громадянами та органами державного управління на основі загальних процесуальних правил. В англійському і американському праві під адміністративною юстицією розуміють також систему квазісудових органів. Особливістю є те, що зазначені органи, як правило, організаційно становлять частину виконавчих органів держави, а їх діяльність за своїм характером належить до адміністративної юрисдикції, а не правосуддя.

Характерною особливістю функціонування сучасної англійської судової системи є гарантована для будь-якого суб'єкта права (як організації, так і фізичної особи) можливість оспорювати у суді загальної юрисдикції будь-який акт, прийнятий адміністративним органом, що порушує його суб'єктивні права. При цьому, заявник може звертатись одразу безпосередньо до суду, оминаючи квазісудові органи, на відміну від США, де зацікавлена особа може оспорювати законність акта управління, застосовуючи всі способи адміністративного оскарження, включаючи розгляд цього акта квазісудовими органами.

Межі повноважень судів загального права щодо перевірки актів адміністративної влади у Великобританії на законодавчому рівні не визначені. Суддя загального права, як

у Великобританії, так і в США, може прийняти рішення про визнання актів органів управління незаконними, про їх скасування. Проте така дія не вважається актом втручання судових органів у діяльність виконавчої влади.

Отже, американська система гарантій законності в державному управлінні функціонує як багатовекторна (плюральна, ліберальна), а англійська, в свою чергу, як монічна, що передбачає процедуру попередньої визначеності щодо органу, який буде здійснювати правовий захист.

Загальною тенденцією розвитку квазісудових органів англо-американської системи права є поступове відокремлення їх від адміністрації і перетворення у спеціалізовані органи правосуддя з адміністративних справ. У США такий статус отримали Федеральний суд по справах міжнародної торгівлі, Федеральний претензійний суд, Федеральний податковий суд, комісія по цінних паперах, Агентство із захисту оточуючого середовища. У Великобританії такі органи як Трибунал залізниці, Земельний суд, Апеляційний пенсійний трибунал, всі вони багато в чому наближаються до ідеалу незалежних адміністративних судів.

Водночас, у функціонуванні адміністративної юстиції Великобританії, як і у Франції, Німеччині, спостерігаються деякі складнощі, у зв'язку із чим громадяни намагаються уникати складних судових і квазісудових процедур з розгляду їх конфліктів з адміністрацією. Тому вони вимушені використовувати такі нетрадиційні позасудові способи захисту своїх прав як звернення до депутатів Парламенту; уповноважених посадових осіб Урядом; приватних консультативних організацій, які підтримують зв'язки з державними органами.

Квазісудові органи США також мають у своїй діяльності недоліки, основні з яких: а) тривалий розгляд справ, що наближує їх по термінах до звичайних судів; б) великі грошові

витрати учасників процесу, пов'язані із високими адвокатськими гонорарами; в) витрати на численні копії документів тощо.

Як відомо, у Великобританії та США публічно-правовий спір між громадянами і органами управління розглядають суди загальної юрисдикції (поряд з цивільними справами). Отже, англосаксонська система адміністративної юстиції керується доктриною рівності всіх посадових осіб перед судом і неприпустимості вилучення чиновників з-під юрисдикції тих же судів, з якими мають справу інші громадяни.

Однак поряд із загальними судами у Великобританії є цілий ряд органів, що виконують судові функції, але мають другорядне значення порівняно із судами, що називаються, як правило, трибуналами, які виконують як управлінські, так і судові функції.

Відповідно до прецедентного права Європейського суду з прав людини, «трибунал» характеризується (з огляду на автономне тлумачення цього терміна) здійсненням судових функцій, які полягають у вирішенні справ у межах визначеної компетенції на основі принципу верховенства права та за встановленою процедурою. «Трибунал» повинен також відповідати вимогам незалежності, зокрема, від виконавчої влади; неупередженості; строку здійснення повноважень його членами.

Ці органи також мають назву «квазісудових», тому що під час розгляду справи вони встановлюють питання факту і потім застосовують до нього правові норми, тобто, по суті, йдеться про спеціальне правосуддя. Такі квазісудові органи стали створюватися на початку ХХ ст. в окремих галузях державного управління (трибунали з земельних спорів, зі справ про страхування, з питань будівництва, комунальних податків і зборів, ліцензування, трудовим спорам, міграції; трибунали з питань щодо психічно хворих осіб тощо).

Членами трибуналу можуть бути не тільки юристи, але й особи, які мають спеціальні знання у тій сфері діяльності, якою займається трибунал. Щоб забезпечити незалежність трибуналів, вони комплектуються, як правило, з державних службовців. Трибунал є визначеною колегією, що складається з голови і двох членів, які представляють інтереси різних суб'єктів права, різних соціальних груп. Загальний склад трибуналу призначається відповідним міністром. Він також затверджує процедурні правила, на основі яких діє кожен трибунал.

Розвиток адміністративної юстиції у Великобританії пов'язаний з прийняттям у 1958 р. Закону про трибунали і розслідування (1992 р.), що створив єдину правову основу для функціонування квазісудових органів, що розглядають адміністративні суперечки.

На практиці джерелами адміністративної юстиції є акти парламенту, уряду, керівників міністерств і відомств, судові прецеденти, звичаї і традиції. Отже, публічно-правовий спір між адміністрацією і громадянами розглядають як загальні суди, так і спеціально створені органи адміністративної юстиції – адміністративні трибунали, що також мають свої вищі інстанції (наприклад, Апеляційний трибунал з питань соціального страхування).

Англосаксонська система органів адміністративної юстиції переважає адміністративними трибуналами, що розглядають у межах встановленої квазісудової процедури адміністративно-правові спори між громадянами та юридичними особами з одного боку, і органами адміністрування – з іншого. Процедура розгляду цих суперечок є особливою процесуальною формою, невід'ємним змістом якої є дотримання таких традиційних принципів процесу, як гласність, змагальність, безпосередність, можливість оскарження прийнятого рішення тощо.

Процедура у британських трибуналах менш складна і формалізована, а фінансові витрати сторін менш значні порівняно з адміністративними установами США.

Над адміністративними трибуналами стоїть наглядовий орган – Національна рада адміністративних трибуналів, що є консультативним органом при уряді і має право контролю і нагляду за роботою нижчестоящих трибуналів. До її компетенції належить узагальнення практики діяльності цих органів, підготовка доповідей з спеціальних питань організації і діяльності трибуналів, вивчення питань і розробка рекомендацій з адміністративної процедури, враховуючи адміністративні розслідування. Рада трибуналів має право давати відповідним міністрам загальні рекомендації щодо процедури призначення членів адміністративних трибуналів і списків кандидатів на посади.

Традиційно адміністративні трибунали поділяються на дві великі групи: 1) трибунали в сфері управління економікою (податковий, промисловий, земельний, суд з розгляду скарг на обмеження промислу, підприємництва, апеляційний, транспортні, лісові); 2) трибунали у сфері соціального управління (медичні, пенсійні, з соціального забезпечення, з охорони соціальних прав дітей).

З погляду на учасників, адміністративні трибунали поділяються також на дві групи: трибунали, членами яких є особи, призначувані Лорд-канцлером, і трибунали, членами яких є особи, призначувані відповідними міністрами.

Кількість членів трибуналу, кваліфікація і спеціальність їхніх учасників, порядок формування і добору кандидатів на посади визначаються різними положеннями і власними регламентами.

Адміністративні трибунали здійснюють діяльність з розгляду спорів між державними органами, посадовими

особами і громадянами. Вони розглядають адміністративні спори як перша інстанція і вважаються органами спеціальної юрисдикції стосовно судів загальної юрисдикції. До речі, ця риса є спільною як для британської юстиції, так і для української (тільки у нас замість трибуналів діють суди). На прийняте адміністративним трибуналом рішення може бути подана скарга в адміністративному порядку. Скарга може бути спрямована безпосередньо міністру чи у спеціально створений апеляційний трибунал; апеляція на рішення трибуналу може бути подана до суду загальної юрисдикції, що характеризує наглядову діяльність загального суду за адміністративним трибуналом.

Процедура розгляду спорів адміністративними трибуналами встановлюється спеціальними положеннями і регламентами, що приймаються адміністративними органами. Єдиного процесу тут немає, однак принциповим є те, що скарги розглядаються адміністративними трибуналами у порядку позовного провадження. Цій процедурі притаманні деякі особливості, що співвідносяться із судовими процедурами: дотримання принципів провадження (гласність, змагальність, безпосередність тощо); наявність визначених стадій у процесі (підготовка справи до слухання, розгляд, ухвалення рішення, можливість його оскарження); встановлення процесуального статусу учасників розгляду адміністративної суперечки і термінів у провадженні. Це є схожою рисою у порівнянні Великобританії та України, адже у нас також є принципи, визначені стадії процесу, його учасники наділені відповідним статусом. Різниця полягає лише в тому, що в Україні ці риси притаманні адміністративним судам, а у Великобританії – адміністративним трибуналам. Протокол засідання трибуналу, як правило, не ведеться; участь адвоката є необов'язковою; немає суворих

процесуальних правил збору, дослідження й оцінки доказів; іноді справа може бути розглянута і під час відсутності сторін.

Особа, яка вважає, що дії (бездіяльність) адміністрації заповдіяли їй збиток чи порушили її права й інтереси, може звернутися до британського суду у випадках: 1) передбачених загальним правом; 2) коли громадянин у залежності від спеціальних основ, встановлених у законі, оскаржить у конкретний суд адміністративні рішення; 3) коли громадянин обґрунтовує своє звертання, посилаючись на право Високого суду здійснювати судовий контроль і переглядати рішення адміністративних органів.

Суди загальної юрисдикції ведуть контроль за діяльністю адміністративних трибуналів і розглядають скарги на їхні рішення. Загальні суди самі можуть розглядати різні адміністративні суперечки за загальними правилами цивільного судочинства. Будь-яка зацікавлена особа має право звернутися до загального суду зі скаргою на дії чи рішення органів управління, адміністрації, що перевищила свої повноваження. Якщо є підстави вважати, що дії адміністрації необґрунтовані і незаконні, то суд повинен прийняти скаргу до провадження й оцінити зазначені дії з погляду права. Отже, органи управління, адміністрація вирішують питання не тільки щодо правильності здійснення адміністративних дій, але і про їхню доцільність, тоді як загальний суд звертає увагу тільки на правову сторону питання, тобто дає оцінку управлінським діям з огляду на чинний закон, тобто вони здійснюють свою діяльність у більш широкому спектрі. Суди загальної юрисдикції поширюють свої наглядові повноваження у відношенні адміністративних органів у таких випадках: якщо адміністрація перевищила свої повноваження і компетенцію; якщо адміністрація, не перевищуючи повноважень, здійснює правозастосовну діяльність з порушенням законів.

На думку дослідників, трибунали мають такі переваги: 1) швидкість (оперативність) судового розгляду; 2) дешевизна; 3) спеціалізація при розгляді адміністративних суперечок; 4) гнучкість застосування правових норм у процесі розгляду справи; 5) відсутність суворої процесуальної форми розгляду справи; 6) вільний доступ для осіб, які бажають одержати правовий захист від дій і рішень адміністрації.

Судовий захист від незаконних дій чи рішень адміністрацій реалізується за допомогою таких способів: судовий наказ, що забороняє здійснення непередбачених компетенцією адміністрації дій; присудження відшкодування збитку; судовий наказ, що забороняє органу управління робити дії з перевищенням владних повноважень; судовий наказ, що зобов'язує адміністрацію зробити встановлені законом дії; судовий наказ, що зобов'язує адміністрацію і посадових осіб доставити в суд затриману ними особу і пояснити причину арешту; судовий наказ, який забезпечує витребування справи з провадження нижчестоящего суду для його розгляду у вищестоящому суді.

Здійснюючи нагляд за роботою адміністративних трибуналів, Високий суд може видавати їм загальні накази, в яких встановлюються: незаконність прийнятого трибуналом рішення, розпорядження на здійснення законних дій і заборона дій з перевищенням його юрисдикції чи з порушенням права. Високий суд, реалізуючи свої наглядові повноваження стосовно адміністративних трибуналів, має право використовувати й інші засоби судового захисту: видає розпорядження, що забороняють здійснення визначених дій; проголошує права сторін у випадку суперечки між ними за тієї умови, що жодна з них не зробила неправомірних дій. В подальшому рішення адміністративних трибуналів можна оскаржити в Апеляційному суді, а потім – у Палаті лордів. Особливістю є і те, що рішення

у справі повинне містити не тільки правильне застосування правових норм, але й фактичні дані (докази).

Отже, у Великобританії немає закону, в якому встановлювалися б усі випадки законного втручання судів у діяльність адміністрації й у сам адміністративний процес. Судам надано право вирішувати, які дії чи рішення можуть ними анулюватися. Як було вже зазначено, головною ланкою у наглядовій діяльності загальних судів за адміністрацією є перевірка наявності доказів на обґрунтування адміністрацією своїх дій чи рішень. Відсутність доказів чи їхня недостатність однозначно веде до скасування адміністративного рішення. В окремих випадках законодавчими актами над трибуналами встановлюють апеляційні органи, що розглядають скарги на рішення трибуналів тільки з юридичного погляду.

У системі адміністративної юстиції Великобританії є безліч невіршених організаційно-правових проблем, існують складності розуміння юридичної природи взаємозв'язків і відносин між органом управління, що створили трибунал, і самим трибуналом. Однак принциповим залишається положення, відповідно до якого невід'ємним атрибутом сучасного публічного права Великобританії є контроль суду за адміністративними рішеннями за допомогою публічно-правових способів захисту.

Британське адміністративне право протягом останніх років зазнало істотних змін. Тепер воно наближається до континентально-європейських уявлень про адміністративне право. Поряд з адміністративним правом відкриваються для впливу європейського (адміністративного) права (тобто, права, що сформувалося у Європейському Союзі) і окремі його частини, зокрема і судовий контроль за діями (рішеннями) органів адміністрування стосовно громадян.

Таким чином, у Великобританії вирішення адміністративних спорів є більш доступним, ніж в Україні, адже там

значно більша кількість установ, які їх розглядають, а саме основним органом є адміністративні трибунали. Звісно, можна сказати, що в Україні, окрім адміністративних судів, є адміністративні комісії, однак кількість невирішених адміністративних справ з часом поступово збільшується. Водночас, сучасний розвиток адміністративного судочинства в Україні відбувається із урахуванням міжнародних та європейських стандартів адміністративної юстиції. Їх дотримання є передумовою для інтеграції України в європейський правовий простір.

Важливою особливістю адміністративної юстиції США є місія сучасного адміністративного судді. Керівник адміністративної установи був би не в змозі справитися з величезним числом публічно-правових спорів, які надходять до установ від громадян та організацій, якби вирішальну участь у розгляді цих претензій не брали особливі службовці, що проводять слухання. Використовуючи право на делегацію, глава установи передає їм свої повноваження на розгляд претензій і винесення у них попередніх, а іноді й остаточних рішень. Ці службовці в різних установах називаються по-різному. Федеральне зведення адміністративного процесу (далі – ЗАП) називає їх «екзаменаторами на слуханні». Асоціація американських юристів, з огляду на їхнє дійсне положення в адміністративному процесі, іменує їх адміністративними суддями.

Адміністративний суддя наділений надзвичайно широкими правами з ведення слухання, багато в чому аналогічними тим, якими володіє суддя в цивільному процесі. Згідно зі ст. 7 (b) федерального ЗАП адміністративний суддя має право: 1) привести до присяги чи до дачі заяв, що замінюють присягу; 2) направляти повістки, установлені законом; 3) виносити рішення щодо допустимості доказів і приймати докази, що стосуються справи; 4) знімати показання під присягою чи

залучати до справи показання, дані під присягою; 5) регулювати хід слухання; 6) влаштовувати наради для врегулювання чи спрощення питань у справі за взаємною згодою сторін; 7) вирішувати процедурні чи аналогічні питання; 8) виносити чи рекомендувати рішення у справі; 9) починати інші дії, що передбачені нормативними актами адміністрації, що знаходяться відповідно до федерального ЗАП.

Порівняно із суддею в цивільному процесі в квазісудовому процесі адміністративний суддя грає більш активну роль. Так, відповідно до правил про практику Національного керування трудових відносин адміністративний суддя уповноважений «викликати і допитувати свідків, проводити їхній перехресний допит і відображати в протоколі письмові докази». Відповідно до інструкції про порядок ведення слухань у цьому керуванні адміністративний суддя «не повинний закривати протокол доти, поки він не буде цілком упевнений в тому, що всі наявні, стосовні до справи, припустимі законом докази представлені сторонами чи, якщо необхідно, адміністративним суддею».

Особливо великими повноваженнями володіють адміністративні судді на слуханнях в Адміністрації соціального забезпечення. Вони виступають, по-перше, у ролі адвокатів адміністрації, тому що вона не направляє на ці слухання своїх повірників, по-друге, у ролі адвокатів заявників, оскільки останні звичайно також не вдаються до допомоги повірників, і, нарешті, вони повинні бути безсторонніми суддями, ставлячи питання заявникам та іншим учасникам слухань, перевіряючи матеріали справ і виносячи у них рішення.

До 1946 року адміністративні судді призначалися керівництвом установи з числа осіб, рекомендований Комісією цивільної служби, і ним же відсторонялися від посади. Федеральний ЗАП значно зміцнив самостійність адміністративних суддів.

Вони можуть бути тепер відсторонені від посади тільки через серйозні причини, установлені Комісією цивільної служби, після проведення слухання і на підставі протоколу такого слухання. Федеральний ЗАП також збільшив посадові оклади адміністративних суддів, що створило ще один шар привілейованої бюрократії.

На сьогодні посади адміністративних суддів займаються зазвичай юристами. Федеральний ЗАП доручив Комісії цивільної служби видавати акти, що регулюють діяльність адміністративних суддів, здійснювати нагляд за ними і починати інші заходи, включаючи представлення конгресу законопроектів з метою поліпшення роботи адміністративних суддів.

Слухання відкривається адміністративним суддею, що повідомляє назву і номер справи, а також оповіщає про сторони у ньому. Перевіряється і відзначається в протоколі присутності осіб, що беруть участь у слуханні. Потім адміністративний суддя коротко викладає зміст справи, і сторонам пропонується погодитися з таким викладом чи зробити свої зауваження. Слідом за цим адвокатами обох сторін (за їхньої відсутності – самим сторонам) надається можливість зробити заяви по справі. Після виступів адвокатів адміністративний суддя приводить до присяги свідків, прилучає до протоколу речові докази (звичайно це письмові документи), виносить рішення про допустимість доказів і у процедурних питаннях. Усе, що відбувається на слуханні, а також рішення адміністративного судді, відображається у протоколі: виступи сторін, їхні пропозиції, процедурні постанови, отримані чи розглянуті докази, офіційно відомі факти, оцінка сторонами доказів, проекти рішень і заперечення проти них; будь-яке рішення, думка чи доповідь особи, яка головує на слуханні; усі службові меморандуми і дані, передані адміністративному судді чи службовцям установи у зв'язку

з розглядом справи. Для того щоб протокол не був надмірно об'ємним, сторонам дозволяється домовлятися про усунення з нього малозначних матеріалів. Протокол, що містить рішення адміністративного судді, направляється звичайно главі установи, що виносить остаточне рішення.

З метою прискорення розгляду питань, що обговорюються на слуханні, протягом останніх років широко поширилася практика попередніх нарад. Проведення таких нарад, зокрема, рекомендоване в 1953 році президентською комісією з адміністративної процедури. Вказівками до дій на цих нарадах служить звичайно правило 16 федерального ЦПК, відповідно до якого на нараді обговорюється: 1) спрощення питань; 2) необхідність чи бажаність внесення змін у заяви сторін; 3) можливість визнання фактів і документів, що усунуло б непотрібне в майбутньому доведення; 4) обмеження числа експертів і т. д. Народа може закінчитися навіть тим, що сторони домовляються не проводити слухання, обмежившись письмовим провадженням.

Перед попередньою нарадою, під час неї чи після, сторони, що беруть участь у справі, здійснюють так зване *discovery* (ознайомлення з матеріалами справи, з аргументацією протилежної сторони) – процедуру, яка практикується у федеральних судах відповідно до правил 26–35 федерального ЦПК. Коли нарада не влаштовується, подібне ознайомлення проводиться звичайно після оповіщення сторін про час і місце проведення слухання з викладом суті справи.

Таким чином, слухання в адміністративній установі у процедурному відношенні багато в чому подібне із судовим засіданням, вони мають тенденцію до більшої формалізації, ніж судові засідання у цивільних справах.

Тяганина в адміністративних установах значною мірою породжується формалізацією квазісудового адміністративного

процесу, що усе більш наближається до судового, де тривале проходження справ – звичайне явище.

Є ще одна особливість адміністративного процесу – це великі грошові витрати його учасників. Е. Гелхорн пише, що часто вони становлять десятки тисяч доларів, а тривалі, за участю декількох сторін, процеси коштують значно більше. Крім того, багато установ вимагають передачі їм численних копій усіх документів, що надаються сторонами. Так, Федеральна електроенергетична комісія вимагає 15 копій, Управління цивільного повітроплавання – 20. Великих грошей коштує й одержання копії протоколу слухання. Висока вартість копії породжується частково тим, що установи, бажаючи одержати для себе копії безкоштовно, перекладають витрати на приватних осіб.

Законом від 21 листопада 1974 р. було внесено зміни у федеральний ЗАП. Він передбачив, що із особи або суб'єкта владних повноважень, що звернувся до суду повинна стягуватися лише звичайна, «розумна» вартість послуг з пошуку і копіювання документів. Просто для ознайомлення документи повинні надаватися безкоштовно. Однак формулювання «розумна вартість» є досить еластичним.

Сторони, що беруть участь у процесі, несуть й інші витрати: на проїзд до місця слухання, на проживання в готелі і т. д. Природно, що подібні витрати в країні можуть понести лише дуже заможні люди і розвинуті корпорації.

Висновки

Важливою рисою, що поєднує вищенаведені системи правового захисту особи – це створення сприятливих умов для забезпечення прав особистості, що мають назву гарантій. З іншого боку, саме забезпечення прав людини – це також і діяльність

органів державної влади та органів місцевого самоврядування, суб'єктів громадянського суспільства їх участь у створенні позитивних умов (гарантій) для правомірної і неухильної їх реалізації і захисту.

Систему сучасної адміністративної юстиції Франції складають самостійні адміністративні суди, що не підпорядковані органам влади. До адміністративних судів відносяться – суди першої ланки (низові суди – регіональні і спеціалізовані). У кожному окрузі створюються адміністративні суди (трибунали), що діють як суди першої інстанції. Апеляційні адміністративні суди, що розглядають апеляції щодо рішень адміністративних трибуналів першої інстанції. Державна Рада виконує функції суду і консультативного органу. Вона є одночасно судом першої інстанції та касаційною інстанцією щодо рішень адміністративних трибуналів. Судові функції адміністративних судів стосуються всіх сфер життя суспільства: а) політичної; б) економічної; в) соціальної; г) культурної; д) моральної.

Правозахисна діяльність адміністративної юстиції ФРН базується на нормах Конституції і як незалежна інституція органічно входить до єдиної системи правосуддя, яка розглядає позови (звернення) громадян, суб'єктів владних повноважень, органів влади, недержавних організацій (компаній, корпорації та інші).

Водночас поряд із загальними адміністративними діють ще дві вертикалі спеціалізованих судів, які вирішують спори публічно-правового характеру – фінансові суди; суди з розгляду соціальних спорів, а також Федеральний патентний суд.

В адміністративному кодексі Австрії виписані процедури розгляду спорів органами як на рівні окремих суб'єктів федерацій (земель), так і на федеральному рівні. Існує одинорівневий адміністративний суд, який розглядає апеляції

адміністративних трибуналів. Адміністративний суд виносить ухвали по скаргах щодо протиправності рішень органів управління, або примусової дії відносно певної особи і інші. Ця установа належить до спеціалізованих судів, як і незалежні суди спеціальної юрисдикції (незалежні адміністративні суди) федеральних земель, завданням яких, крім усього іншого є перегляд рішень адміністративних органів, що накладають адміністративні покарання.

Система адміністративної юстиції Фінляндії включає дванадцять губернських адміністративних судів, до компетенції яких входять розгляд скарг на рішення і дії адміністративних органів. Верховний адміністративний суд виступає касаційною інстанцією стосовно рішень нижчих адміністративних судів. Предметом розгляду в даному суді можуть бути скарги на рішення Державної Ради, розпорядження міністрів, губернаторів і інших державних органів.

На відміну від країн Європейського Союзу, вирішення публічно-правових спорів у Великобританії здійснюється різними органами, серед яких суди загального права; спеціалізовані юрисдикційні (квазісудові) органи, які розглядають спірні адміністративні справи по суті до їх передачі в суди загального права. Особливістю є те, що зазначені органи, як правило, організаційно становлять частину виконавчих органів держави, а їх діяльність за своїм характером належить до адміністративної юрисдикції, а не правосуддя.

Англосаксонська система органів адміністративної юстиції (Великобританія, США) переважає адміністративними трибуналами, що розглядають у межах встановленої квазісудової процедури адміністративно-правові спори між громадянами та юридичними особами з одного боку та органами адміністрування – з іншого. Американська система гарантій законності

в державному управлінні функціонує як багатовекторна (плюральна, ліберальна), а англійська, в свою чергу, як монічна, що передбачає процедуру попередньої визначеності щодо органу, який буде здійснювати правовий захист.

Для адміністративних юстицій окремих країн Європи, Великобританії, США та України спільною рисою є інститут учасників процесу. Розгляд адміністративної справи в українському суді є більш доступним у матеріальному плані, особливо в порівнянні з США, там значно більше – грошові витрати учасників.

Відомий вітчизняний дослідник проблем прав людини П.М. Рабінович підкреслює, що категорія «забезпечення прав і свобод людини» містить у собі три елементи [11]:

- 1) охорону прав і свобод людини (шляхом вжиття різних заходів, серед яких є запобігання, профілактика порушення прав і свобод);
- 2) захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності);
- 3) створення умов для належної реалізації прав і свобод шляхом позитивного впливу на формування їхніх загальносоціальних гарантій.

У зв'язку з цим, доцільно адміністративну юстицію (адміністративне судочинство) України наближати до адміністративної юстиції країн Європейського Союзу на основі якісного нормативно-правового забезпечення у цій сфері.

Література:

1. Laferriere, Cours de droit public et adm. 4-me. L. II, P. 734.
2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Головатий С. Про людські права: лекція. К. : Дух і література, 2016. С. 202.

4. Корнієнко П.С. Конституційні основи правозахисної діяльності в Україні : монографія. К. : Видавництво Ліра-К, 2018. С. 5–6.

5. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Юридична думка. К., 2004 р. С. 246.

6. Бребан Г. Французьке адміністративне право. М., 1998. С. 21.

7. Коліушко І.Б. Адміністративна юстиція: Європейський досвід і пропозиції для України / Автори-упорядники І.Б. Коліушко, Р.О. Куйбіда. К. : Факт, 2003. 536 с.

8. Кварчук Т.О. Становлення, розвиток і завдання адміністративної юстиції в Україні та в деяких зарубіжних країнах. Вісник Вищої ради юстиції. № 4. 2011 р. С. 19.

9. Шишкін В.І. Судові системи країн світу : навч. посіб. [у 3-х кн.]. Кн. 1. К. : Юрінком Інтер, 2001. С. 302.

10. Шемшученко Ю.С. На перехресті століть. Вибрані праці. К. : Юридична думка, 2010. С. 239.

11. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Х., 1997. С. 7.

12. Кодекс адміністративного судочинства України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 2 січн. 2020 р. К. : Паливода А.В. 2020. С. 6–7.

13. Адміністративне право України. Академічний курс підручник у 2-х т. Т. 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К. : Видавництво «Юридична думка», 2004. С. 533–544.

14. Кузьменко О.В. Адміністративна юстиція в Україні : навч. посіб. К. : Атіка, 2007.

15. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 квітня 1988 року у справі *Belilos v. Switzerland*, Publ. Court, Series A, vol. 132, р. 29.

16. Шемшученко Ю.С. Адміністративна юстиція // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ред. колегія: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Укр. Енцикл., т. 1: А-Г, 1998. С. 47–48.

17. Новий шлях до права. Колективна монографія / Кер. авт. Колективу А.О. Селіванов.К. : Логос, 2021. С. 141–142.

18. Фалалеева Л.Г. Захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу : автореф. дис. ... докт. юрид. н. К. : 2021. С. 18–19.

19. Сметана В.В. Конституційно-правове забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування: вітчизняний та світовий досвід : автореф. дис. ... канд. юрид. н. К. : 2020. С. 7–9.

20. Островська Б.В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : автореф. дис. ... докт. юрид. н. К. : 2021. С. 16–18.

21. Стрельцов О.В. Конституціоналізація процесу асоціації України з Європейським Союзом: теорія і практика : монографія / за наук. ред. О.В. Марцеляка. К. : Алерта. 2017. С. 337–339.

22. Бояринцева М.А. Принципи діяльності адміністративного суду в Україні в аспекті імплементації європейських стандартів судочинства : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 117–119.